

ההנאה בחיים / יואב שמלה

ההנאה בחיים תופסת מקום נרחב בחיינו. אנחנו פוגשים בה בכל מעשה מן הזוטר ועד המשמעותי ביותר. מה מקומה של ההנאה בחיינו? האם ניתן לומר שהנאה נכנסת לקטגוריית התענוגות בחיים ושהיא בעצם אחת מהחוויות שהם בבחינת מותרות? או שאולי היא צורך ראשוני באדם, צורך קיומי כמו אכילה ושתייה או ללכת לשירותים, להבדיל. לפי תפיסה זו ההנאה איננה "תוסף" לחיים מעניינים, אלא חלק בסיסי בקיומו של האדם.

מושג ההנאה הוא חמקמק ומשתנה בין אדם לאדם ובין גישות שונות כפי שנראה בהמשך ועל כן קשה מאוד להגדיר אותה. במהלך המאמר ננסה לעמוד על מהות ההנאה דרך בירור המושג ובחינת האופן בו הוא משתלב בחיינו. נעלה כמה שאלות אסוציאטיביות שמושג ההנאה מעורר ובכך ננסה גם להציע מענה לשאלת משמעותם של חיים בצל תכלית ההנאה.

התפיסה המחלקת בין חומר לשכל יכולה לעזור לנו בבירור החקירה. תפיסה זו טוענת שגוף האדם מורכב משני יסודות ובהתאם קיימים גם שני טיפוסים אנושיים. היסוד הראשון הוא החומר; זהו הצד הבהמי והנמוך של האדם שמשתמש בחושים ונותן דחף לצרכים הנמוכים והאוטומטים שבו. היסוד החומרי יוצר טיפוס חומרי-גופני שנמשך באופן אינטואיטיבי לעולם החומר אליו הוא שייך. היסוד השני הוא יסוד השכל שמושך את האדם לצדדים העמוקים של המציאות: לחשיבה, להתבוננות ולתפישת העולם באופן שכלי. יסוד זה נמנע מהצדדים החומריים שבעולם. זהו היסוד שיוצר את הטיפוס הרוחני, הגבוה יותר. הנפש המופרדת מהחומר אין עניינה בהבלי עולם החומר הזמני.

על אף ההבדל העקרוני ביניהם, שני הטיפוסים בעצם ממלאים את צרכיהם מהחומר. משמע, שניהם נדרשים לאכילה, שתייה וקרבת בשר. ההבדל ביניהם הוא שהאחד הופך צרכים אלו למהות חייו¹ ואילו השני משתמש בהם רק כדי לספק את הצד הפיזי הקיים בו אך תכלית חייו היא העיסוק השכלי. אם כך, מה

¹ כך גם מתאר הרמב"ם את טיפוס החומר כחבר בורים ללא מחשבה או שיקול דעת שתכלית חייהם הוא העיסוק בחומר. ראה מורה נבוכים חלק ג פרק ח.

ההבדל בין שני הטיפוסים הללו? מצד אחד, רצונו של האדם ליהנות בחייו מתממש בעזרת החומר וסיפוק הצרכים החומריים מלווה בהנאה, אולם, מצד שני גם סיפוק צרכי הרוח מסבים הנאה לאדם. על בסיס חלוקה זו לשתי יסודות-חומר ורוח המהווים ניתוח ראשוני אנו נראה שיטות המתייחסות באופן שונה למושג ההנאה.

הדוניזם לשמה

ההדוניסטים² טענו שעונג הוא התגלמות הטוב והכאב לעומתו הוא התגלמות הרע. העונג, לשיטתם, נחשב כסיפוק של כל תשוקה בין שהיא פיזית ובין שהיא רוחנית. מעבר לכך, לעתים ההנאה הרוחנית עולה על זו הגשמית³. לשיטת ההדוניסטים הטוב העליון איננו נכנס לקטגוריות של רוח וחומר. טוב זה כבר מצוי במשהו עמוק מן החומר - ההנאה מובילה לאושר והאושר הינו התכלית של הצד הנפשי. לשיטה זו, בעצם נוצר חיבור עמוק בין קומות החומר והרוח שבאדם באמצעות ההנאה. במקרה זה הנהנתנות איננה, כפי שניתן לחשוב, נחלת החומר בלבד אלא הופכת היא להיות חיבור בין שני היסודות ההופכיים שבאדם. חיבור ההפכים יוצר גוון מורכב, כמו שני צבעים המתאחדים ויוצרים גוון חדש.

לך אכול בשמחה לחמך

מקור קרום שמהווה ספר מרכזי במחשבה היהודית שמתעמת עם המושג הוא ספר קהלת. קהלת מנסה להבין "איזה טוב לבני האדם אשר יעשו תחת השמש"⁴ ותוך כדי כך מתייחס להנאה במבטים משתנים. בתחילה טוען קהלת שכיוון שגורלו של האדם ומעשיו קבועים מראש "אין טוב מאשר ישמח האדם במעשיו"⁵ ואולם בשלב מאוחר יותר הוא מגיע להבנה שגם את ההנאה אי אפשר להשביע ועל כן גם היא אינה טובה⁶. לבסוף חוזר שוב קהלת להבנה שלכולם

² אריסטיפוס מקירנה ייסד את זרם הנהנתנות בפילוסופיה היוונית בעקבות דברי סוקרטס כי 'האושר מהווה את אחת ממטרותיה של הפעילות המוסרית'. אריס טופוס גרס שהנאה מהווה את הטוב העליון.

³ ההנאה הרוחנית תלויה במקרה וזו מעלתה על פני ההנאה החומרית שתלויה באדם.

⁴ קהלת ב, ג.

⁵ שם ג, י- כב.

⁶ שם ו, א- יב.

מקרה אחד ולכן על האדם לנסות ליהנות בחייו. עמדה זו מביאה אותו לייעץ לאדם "לך אכול בשמחה לחמך ושתה בטוב יינך כי כבר רצה הא-להים את מעשיך"⁷. את הסיבה לשינוי החזור ונשנה בנקודת המבט של קהלת, נושא מרתק בפני עצמו, יש לברר במאמר נפרד, עם זאת ברור מאד שנקודת ההנחה של קהלת היא שההנאה מקיפה אותנו בכל חייו לטוב ולרע. אך עדיין, למרות שלאורך הספר מובאים תיאורי הנאה גשמיים, לא נוכל לומר שהמסקנה של הספר היא לשמוח מהחיים. קהלת אינו הדוניסט, וכשהוא מתמודד עם שאלת מהות החיים הוא מתמודד עם השמחה וההנאה מתוך הרגשת חיפוש שקיימת בו ואולי אפילו מתוך דיכאון. אם מסקנתנו נכונה, קהלת בעצם מבין, אולי שלא ברצון, שיש צורך לחבר בין הנאה סתמית ורדודה לכזאת שמספקת גם את הצדדים העמוקים שבו.

בין קהלת לרומי

בשונה מתפיסת קהלת המעט מעומעמת תפיסת הרומאים הייתה ברורה והנטייה שלהם לנהנתנות חומרית הינה מובהקת. הרומאים שרצו לחיות בהנאה חסרת גבולות נתקלו בקושי מסוים לממש את התפיסה ההדוניסטית אותה הזכרנו לעיל. לדאבונם התברר שאפילו לגוף ישנם מגבלות, ועודף הנאה יכול אפילו להזיק לו. הרומאים לא וויתרו למגבלות החומר ובכדי להמשיך לאכול וממילא ליהנות היו מגרים עצמם להקאה וכך היו יכולים לחזור לרעבונם ולשבוע שוב ושוב. מחוץ לסעודותיהם, רדיפת התענוגות שלהם לבשה צורה אכזרית וברוטאלית בדמות גלדיאטורים ומשחקי מלחמה מלאי דם. ברף הסיפוק שרק עלה ועלה ניתן לראות ביטויים להנאה שמקורה בנפש ומתממשת בצורה זוועתית וקיצונית בחומר.

דואליזם ויהדות

השיטה שבה פתחנו בהציגנו את החלוקה בין החומר לשכל והשיטות המאופיינות בדואליות מקורם בתפיסה רחבה יותר הרואה את העולם ואת הישויות המרכיבות אותו כמחולק לשתי יסודות והיא שיטה הנמצאת בבסיס התיאולוגיה של כמה דתות המאמינות בחלוקה דיכוטומית של העולם לשני

⁷ שם ט, א-י.

צדדים- טוב ורע⁸. חלוקה פחות "קשה" קיימת בדתות שבהן ההבחנה היא בין החומר לרוח בעולם וטוענים שהאל הוא רוחני לעומת העולם שהוא חומרי ועל כן על האדם להידבק ברוח בלבד, על מנת להידמות לא-להים.

במבט שטחי, היהדות יכולה להזכיר תפיסה זו אך הדבר המבדיל בין התפיסות הוא הבקשה היהודית לאחד את ההפכים שבחומר וברוח ולא לנטוש את האחד לטובת האחר כפי שטענו זרמים נוצריים מסוימים, לדוגמא. הניסיון ליצור התאמה בין העולמות היא ההופכת את היהדות לדת מונותאיסטית⁹ ולא פאגאנית.

ישנם פירושים שונים לשילוב המאחד והמיוחד של הדת היהודית המונותאיסטית ואנו ננסה להעמיק ולראות את ההנאה כמשתלבת בתוך חיי המעשה והמצוות שדרכם נוכל לראות ביטוי יותר חד לשילוב זה. ניתן לראות בעולם שאנשים בעלי אופי שונה מעדיפים צורות הנאה שונות. אדם שבאמת נהנה מחוויה רוחנית כמו תפילה למשל, איננו שונה ממישהו הנהנה גשמית מאכילת סופגניה בתחושותיו. מכך ניתן להסיק שהנאה, על אף צורות הביטוי השונות שיכולות להיות לה, קשורה ברצונו ובאישיותו של האדם. נחזור אל עניין התפילה. איננו רגילים לשאול אדם האם נהנה מתפילתו, אבל יש תפילות מהם אנו יוצאים שמחים עם תחושה טובה וברור שהיא תרמה לנו. מאידך, יש תפילות מהם אנו יוצאים בהרגשה סתמית או אפילו כאילו בזבזנו את זמנינו-ולא הרגשנו בה כלום. הנאה, אם כן, היא במובן מסוים פרמטר לתחושת ניצול זמן ולהרגשה קיומית. לפי זה ההנאה כבר איננה רק חלק מהקטגוריה של התענוגות והמתרות בחיינו אלא היא יכולה להפוך להיות מימד קיומי שמתוכו אנו מודדים את עצמנו. התפילה שנהנה ממנה אדם מגיעה ממקום של רצון שחפץ להגיע להנאה¹⁰.

⁸ האגנוסטיקנים למשל, האמינו בחלוקת תפקידים של טוב ורע בין הא-להים לשטן בהתאמה.

⁹ להרחבה בנושא ראה סוד לשון הקודש, הרב יהודה ליאון אשכנזי (מניטו) עמ' 57.

¹⁰ התפיסה המקובלת בווהר מכנה את הרצון בשם תענוג. המניע של הרצון (אריך אנפין) הוא החוסר בתענוג (רדל"א). אנחנו נשתמש במושג ההנאה לברר את אותו עניין המכונה רצון – תענוג – הנאה.

הקבלה והחסידות ניסו לפתור את המורכבות של ההנאה האישית בחווייה הדתית בדברם על עניין הניצוצות וקידוש החומר¹¹. החסידות מתמודדת עם הדואליזם שבחומר ובגישות מסוימות בחרו למצוא בעבודה בגשמיות עבודה דתית ודבקות בא-להות דווקא דרך הגשמיות. כתוצאה מתפיסה זו נהגו כידוע לערוך התועדויות שבהם היין והשכר, שבכל תרבות אחרת נתפסים כגורם להנאה, הפכו להיות גורם מרומם בעבודת ה'. כך קידוש החומר בא להציע התמודדות עם ההנאה שבחומריות והופך את ההנאה הגשמית להנאה שבקדושה ונהיה חלק מועיל בעבודת ה'¹².

ההנאה שבבחירה

מכל התפיסות שהצגנו עד עכשיו, אפשר לראות שבכל אדם יש צד נהנתנות והדרך שבה אנו בוחרים לחיות היא הנגזרת של הדברים הגורמים לנו הנאה בחיים. גם אדם סגפן שלכאורה רק סובל גם כן נהנה מחייו - הוא בוחר להסתגף כי זה מיטיב לו. אמנם, הצד הגשמי שבו סובל אך רוחו מתעלה והנאתו ניוונה מהצד הרוחני. אדם דתי שבוחר לחיות חיים המלאים באיסורים והגבלות נהנה מהתפתחות הפן הרוחני שבחייו ומהשכינה השוכנת לצדו בזמן שנמנע מלאכול חמץ בפסח או שובת בשבת. הוא מקפיד על כל הגבלותיה של הדת כיוון שהיא הנותנת לו מטרה בחיים; הגדרות והסייגים בחיי החומר מספקים לו הגשמה ויעוד בחיי הרוח. אם ניקח צעד אחד קדימה, ניתן להסיק שאין מעשה טהור מבחינת האדם בכלל. הכול נובע מאינטרס אישי¹³ כיון שכל מעשינו נובעים מהרצון לספק את הנאותינו. ראייה כזו יכולה להוביל לפסימיות, שכן, כל דבר

¹¹ "כי עליית הניצוצות הוא על ידי ניצוח יצר טוב ליצר רע שהמאכל שהוא המחיה הגוף מחיה רק כח הטוב והיצר טוב שבו ולא כח הרע. וכח הטוב נוצח במלחמה לחטוף הניצוצות קדושות וחיות המאכל לחלקו." (פרי צדיק בראשית קונטרס עת האוכל בענייני האכילה, פסקא ט) החסידות והקבלה טוענים שהחומר איננו קדוש. המעשה עצמו הוא המגלה ניצוצות של קדושה מקליפות החומר. הרב קוק פיתח את רעיון קידוש החומר דרך תורת הניצוצות והוסיף על גבי הניצוצות הקדושים מרחב קדושה לכל החומר. אודות עבודה בגשמיות המושכת מעשים ניטראליים שאינם דתיים אל תחומה של עבודה דתית עיין ב יורם יעקובסון, "מקבלת האר"י עד לחסידות", פרק יג.

¹² החסידות נשארה באותו תדר של הנאה רק שהנאה זו התעלתה מהחומר לרוח, בכך שהפכה להיות חלק מעבודת ה'.

¹³ אני מדגיש את הרצון והאינטרס האישי כנגד הרצון הקוסמי, הכללי (לדוג' בתפיסת הרב קוק - "הרצון העולמי, המחולל את החפצים כולם, המשביע לכל חי רצון, הממלא כל נשמה בטל חיים...". שמונה קבצים, קובץ א', תרכב) שבא 'לכסות' את הרצונות הפרטים בהכניסם לרצון הכולל.

שנעשה בכל תחום שהוא יש בו לא מעט שקר. הדברים אמורים לא רק ביחידים. חברה מושפעת מאינטרסים ורצונות באותה מידה – בשאיפה להגיע להנאה מהדרך בה היא מתקיימת. נראה שאין באמת מקום לפאר אפילו את החברה המוסרית ביותר שהרי אפילו בה המוסר נבנה על פי השקפתה וכך היא גם נהנית מפירותיו¹⁴. אפילו מידת האהבה שבין אדם לזולתו שמסמלת בצורה ייחודית את היציאה מגבולות האינטרס האישי כלפי חוץ, עם חזרה פנימה והשלמת העצמי¹⁵ – אפילו מידה זו נובעת כנראה מרצונו של האדם "למצוא אהבה". הבחנה זו יכולה להוביל לבינוניות אם מבינים אותה שלא כהלכה. ההכרה בכך שכל פעולה שהאדם הפרטי והחברה בכלל עושים נובעת מרצונם וסגנון חייהם יכולה להוביל למסקנה שאדם שלא טוב לו בחייו צריך פשוט לשנות סגנון חיים. ננסה להציע שתי כיווני מחשבה לענות על תמיהה זו. הליכה אחר הרצון יכולה גם להוביל להתפתחות עצמית וחקירה משמעותית על מהותו של הטוב שבחינו. להבחנה זו יש השלכה גם לגבי החיים הדתיים. אדם הבוחר לתת יד לאמונה דתית כי זה טוב ומוסיף מהות לחייו יכול באותה מידה לנטוש אורח חיים זה כאשר ימצא מהות אחרת הממלאה אותו. תודעה זו מעמיקה את תחושת הבחירה באורח חיים דתי ובמשמעות הספציפית הזו שאנו בוחרים להעניק לחיינו ואף מעצימה אותה לנוכח ההכרה שזו הבחירה שלנו על פני כל אפשרויות ההנאה הטובות האחרות.

מתוך הבנתנו שאי אפשר להפריד בין הנאה לבין התנהלות החיים התקינים אין כל פסול לצרף חוויות חיוביות באירוע דתי. ברגע שאנו מחליטים וקובעים דרך מסוימת אנו צריכים להפיק ממנה טוב וסיפוק. הבנה זו מסתייגת מהדעות הטוענות שפעולות דתיות עומדות לעצמם ומהוות חוקים שבאים להגדיר את הטבע ולסדר אותו וממילא אין לאדם יכולת לחוות את החוקים האלה. גישה זו מוצגת ע"י הר' סוליבצ'יק באיש ההלכה¹⁶. הרב משווה את המצוות לחוקי פיסיקה שאין לנו דרך לגלות את סיבתם אלא הם פשוט כך. לשיטתנו, גם אם

¹⁴ "בלאו נסיבות המציא לו האדם שיפטים ערכיים אלה "טוב" ו"רע", ומהו הערך שלהם עצמם? ... נחוצה לנו בקורת הערכים המוסריים". (פרידריך ניטשה, לגניאולוגיה של המוסר).

¹⁵ 'האהבה היא כח פעיל באדם; כוח הפורך את המחיצות המבדילות בין האדם ובין זולתו, המאחדו עם זולתו' (אריך פרום, אומנות האהבה, הוצ' הדר, עמ' 27-28. ההדגשות במקור).

¹⁶ דברי הגות והערכה, מה דורך מדוד-פיסקת 'ארוכה מארץ מידה'. (הגרי"ד סוליבצ'יק) להרחבה על שיטתו-בתורתו יהגה-פרק על הגרי"ד (הר' שג"ר).

נשווה את חוקי ההלכה לפיסיקה טהורה, אין מדענים שנהנים מהפיסיקה, חווים אותה בכל נוסחא והיא ממש מחייה אותם?! הפיסיקאים מתעסקים בחוקים היבשים במדע מתוך האהבה הגדולה שלהם לנושא. לכן, גם את דרך ההלכה החוקית אפשר לחוות וניתן ליהנות ממנה כמו מכל דבר אחר. ואולי גם "איש ההלכה" שטוען שזה רק חוקים אבסטרקטיים נהנה מקיומן בצורת חוקים מנותקים.

לסיכום כל אדם וחברה בוחרים את דרך החיים שלהם מתוך ההבנה הכוללת שטוב להם והם נהנים מדרך זו. הבנה זו יכולה להעמיק את החיבור שלנו לחיים הדתיים, הבחירה מגיעה מהמקום הפנימי שלנו. את החוויה אנחנו יוצרים בעצמנו ונותנים לה את המקום המיוחד לה בנפש. כל אדם והרצון שלו, כל אדם והתענוג שלו וכל אדם רוצה ומתענג מדברים שונים. בכך חזרנו למה שכבר נאמר בהתחלה אבל נוסף העניין שכל הרצונות שלנו הם להנאותינו ואנחנו צריכים לבחור איזה סוג הנאה אנחנו רוצים. החיים הדתיים שבאים מתוך ידיעה ברורה שזה רצון של האדם להתענג על ה' ייצרו לנו הנאה מהדת. בחירה בחיים אלו היא ערכית ומשמעותית ומשקפת רצונות בהנאות גבוהות.

עץ הדעת טוב ורע

בעיית ההנאה שהצגנו לא נפתרה. נדמה שהצלחנו לשלב בין ההנאה לחיים דתיים, אך איך אנחנו פותרים את הבעיות שעולות מכך שבעצם כל פעולה שאנו מקיימים נובעת מהרצון לספק את התענוגות שלנו?

על שאלה זו אפשר לענות מתוך התבוננות בסיפור הגירוש מגן עדן ועל חטא אדם הראשון. כידוע, היו בגן עדן שני עצים, עץ הדעת טוב ורע, ועץ החיים. כל אחד מהעצים מייצג רעיון, אידיאולוגיה שונה. עץ החיים מסמל את זרימת החיים, ללא צורך בתוספות או משמעותיות מיוחדות. עץ הדעת לעומתו, מביע את החיפוש, את הרדיפה, אחר מהויות וסיבות. לפי הבנה זאת של הפרשה, מתאים לפרש את חטא האדם כך: אדם היה היצור הראשון שחיפש משמעות ונימוק לחייו, הוא הלך למצוא תשובה בעץ הדעת טוב ורע, שם חשב שהוא יוכל להבין איך למרות שכל פעולותיו באים ממקום נהנתני, עדיין תהיה לו סיבה לחיות. אך לא סתם עץ הדעת עומד בצד ההפוך לעץ החיים, הוא מסמל בנוסף למשמעות גם את המוות. אדם הראשון היה יכול לאכול מעץ החיים ולחיות את חייו מתוך פשטות תמימה שטומנת בחובה לידה ויצירה, רצונות וכישלונות,

ללא התחכמויות מיותרות. אדם היה יכול לחיות כפי שביטא יפה א"ד גורדון: "ומכאן לא תהיה השאיפה לחיות "בשביל האחר", "בשביל האומה", "בשביל האנושות", או "בשביל א-להים" אלא שאיפה לחיות יותר, לחיות את עצמותו בכל שלמותה, לחיות מתוך עצמו לתוך כל אדם, לתוך כל חי, לתוך כל הווה, לתוך כל הבריאה העולמית"¹⁷. במקום דרך חיים זו, בחר אדם לטעום מעץ הדעת טוב ורע, עץ שבסופו של דבר ממית.

תפיסת חיים זו עומדת בין שתי תודעות קיצוניות. האחת, תודעה של אני מוחלט, שבה הכול מתחיל ונגמר בי, ברצונותיי ובהנאותיי¹⁸, ומאידך תודעה המגיעה מאוחר יותר כאלטרנטיבה לתודעה האגואיסטית, ההכרה שלא הכול מתחיל ונגמר בכך, אלא דווקא באחר.

את תודעת האחר פיתח עמנואל לוינס. לוינס מציע רעיון קיצוני לא פחות מתודעת האני של היידגר, וגם זו קשה למימוש. טענתו היא שאדם חי בעצם דרך האחר, והיכולת שלו לדבר על עצמו ועל רצונותיו יכולה להיות מוגדרת וממומשת אך ורק דרך אנשים הזרים לגופו¹⁹.

החוכמה הגדולה היא לשלב בין שתי הגישות. לכן, אדם צריך למצוא לעצמו דרך ביניים לתודעות החיים המוחלטות של האניואחר, תודעה של זרימת חיים תמימה ופנימית. בתודעת החיים הזורמת הזו יש מקום להכיל את כל המעשים שלך, וכיניהם גם את ההנאה והדת שמהווים גם הם חלק מכל מאווייך. לזכור תמיד שלא הכול מתחיל ונגמר בכך ומנגד גם לא באחר. תודעה זו תיצור חיים פשוטים אך מלאים, פרות מתוקים של עץ החיים.

¹⁷ במאמרו-לביורר ההבדל בין היהדות והנצרות. במאמר גורדון מתייחס ליציאה מהאני האגואיסטי אל הרצון הקוסמי (ראה הערה 13) אני לוקח את המשפט בשימוש ליציאה מן האני האגואיסטי אל האני הטבעי, החי מתוקף עצמותו.

¹⁸ ומהמקום שהכל מתחיל ונגמר בכך מגיע הרצון לחפש משמעות לעצמך. תודעה שהגיעה לשיאה בהגותו של מרטין היידגר שטען שהאדם הוא התודעה והכול מכוון אליה. (לוינס טוען שתודעה אגואיסטית זו הביאה את היידגר להצטרף למפלגה הנאצית ב-1933).

¹⁹ קריאות תלמודיות חדשות-הפילוסופיה ואידיאת האין סוף.